

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

АНТОНЕНКО Михайло Іванович

**ЗАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ:
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ
ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ
(СЕРЕДИНА ХІХ—ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

07.00.02 — Історія України

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Дніпропетровськ—1994

94 (444)

АВ 30.215

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00344189 (Т)

Дисертація є рукопис

Робота виконана у відділенні етніopolітичних та етносоціологічних досліджень інституту соціології АН України.

Науковий керівник — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АН України **Євтух Володимир Борисович**

Офіційні опоненти — доктор історичних наук, професор **Швидько Ганна Кирилівна**
кандидат історичних наук, доцент **Бойко Анатолій Васильович**

Провідна установа — Київський державний педагогічний інститут іноземних мов

Захист дисертації відбудеться 15 червня 1994 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 053.24.08 при Дніпропетровському державному університеті (320625, ДСП, м. Дніпропетровськ-10, пр. Гагаріна, 72, корп. 1, ауд. 307).

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розіслано «13» травня 1994 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради, канд. іст. наук, доцент

Л. С. ТУТІК

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Вступ. Актуальність теми.

В умовах становлення державності України зростає інтерес до історії окремих регіонів, особливостей їх розвитку, зокрема у зв'язку з переселенськими рухами і впливом їх на формування етнонаціональної структури населення. Висвітлення цих питань стає досить актуальним не лише з науково-пізнавальної точки зору, а й у контексті виявлення історичних коренів сучасних проблем і пошуку шляхів їх розв'язання. Російсько-українське прикордоння, до якого належить і Донбас, це суміжні райони національних територій двох східнослов'янських народів - українського і російського. Тут проходить державний кордон між Україною і Росією.

Як і в багатьох інших районах контактних етнічних територій /особливо якщо вони заселені близькоспорідненими народами/, на стику етнічних масивів двох східнослов'янських народів важко провести лінію етнічного кордону. У східних районах України в процесі заселення склалося змішане черезполосне і дисперсне розселення українців і росіян: поселення їх групувались компактно або являли собою розрізнені вкраплення серед інонаціонального оточення.

Тривале сумісне проживання українців і росіян, тісні господарсько-економічні зв'язки привели вже в дореволюційний час до їх значного етнокультурного зближення. Розвиваючі процеси етнокультурної інтеграції між двома спорідненими східнослов'янськими народами - характерна риса розвитку населення регіону.

Разом з тим і самі по собі українські і російські групи населення, що формувалися на цій території, не були однорідними в етнокультурному аспекті, оскільки їх склад внаслідок постійних міграцій безперервно поповнявся переселенцями різного стану

походження з різних місць України і Росії.

З позицій вивчення закономірностей міграції населення важливо зазначити таку обставину: на перший погляд міграція може сприйматися як зовнішнє просте явище /прибуття, вибуття людей/. Однак за цим криються складні зв'язки і відношення, які устанавлюються на різних рівнях – особистості, сім'ї, соціальної групи, виробничого колективу, територіальної спільності людей, суспільства в цілому. Крім цього, відношення міграції включають економічні, політичні, демографічні, етнічні, моральні, сімейні та інші аспекти. Певну роль відіграє і географічне середовище, особливо у випадках міграції з однієї природної зони до іншої. Але в цілому закономірності функціонування і розвитку міграцій належать до соціально-економічного типу.

При з'ясуванні механізму дії закономірностей міграції важливо поставити питання про основні суперечності, що є джерелом її розвитку. Ці суперечності знаходяться у відношеннях виробництва і визначаються як суперечності між потребами розвитку продуктивних сил і розвитком населення в районах оформленої системи розселення.

У дореволюційній Росії внутрішня міграція протягом історичного періоду, що розглядається /середина XIX – початок XX століття/, була тісно пов'язана з колонізацією і заселенням окраїн, але на кожному історичному етапі вона мала певні специфічні риси. Велику роль у колонізації Донбасу відіграв процес розширення кордонів Російської держави, утворення внутрішнього ринку, розвиток транспорту. У цілому міграція сприяла розвитку продуктивних сил, освоєнню і заселенню великих просторів. Переселення на нові землі неминуче вело до вироблення у людей трудових навичок, появи нових потреб, тобто до розвитку населення. Міграції

супроводжувались також взаємовпливом культур народів, представники яких прибули на дану територію, і корінного народу. Разом з тим, заселення окраїн завжди здійснювалось в інтересах панівного класу, а сама міграція нерідко призводила до загибелі та розорення тисяч людей.

Переселення переважно українського і російського селянства сприяло прискоренню вступу відсталих окраїн на шлях капіталізму.

Відомо, що на еволюцію міграції особливий вплив мало велике машинне виробництво. На капіталістичній стадії розвитку суспільства міграція населення є однією з форм його рухомості, яка виникає як результат дії продуктивних сил, змінених виробничих відносин.

Особливо інтенсивно міграції населення відбувались у регіонах, що розвивались у промисловому відношенні, до яких у першу чергу належав Донбас.

Актуальність теми обумовлена такими обставинами:

- в історії людства є лічені проблеми, інтерес до яких визначався б такою великою кількістю факторів, як це має місце при вивченні міграційних процесів населення взагалі і окремих народів зокрема;

- міграції населення впливали і в найближчому майбутньому матимуть вплив практично на всі сфери життєдіяльності суспільства: економіку, політику, культуру;

- без вивчення проблеми заселення окремих регіонів неможливо досить повно і всебічно досліджувати особливості розвитку нашої держави в період капіталізму;

- аналіз будь-якого історичного явища, що розглядається, передбачає звернення у майбутнє, соціокультурний досвід минулого дає змогу прогнозувати перспективи соціально-культурного,

економічного і етнонаціонального розвитку суспільства, характер взаємодії у ньому окремих осіб, етнічних груп, народів.

Об'єктом дослідження є етнонаціональний склад населення Донбасу у другій половині XIX століття, причини міграції у цей регіон, райони виходу переселенців, соціальний склад, їх вплив на розвиток продуктивних сил, розміщення мігрантів на території краю.

Предметом дослідження є соціально-економічні умови заселення Донбасу.

Хронологічні рамки дослідження визначені тими обставинами, що Донбас з середини XIX – до початку XX століття був районом активного заселення і протягом зазначеного часу прийняв основну масу переселенців пореформеного періоду, які осіли на території краю.

Проблема заселення і господарського освоєння Донбасу в до-радянський час знаходилась у полі зору дослідників, але основна увага приділялась міграції часів феодалізму. Заселення Донбасу у післяреформений період не зійшло поки що свого повного висвітлення. Хоча за значущістю в соціально-економічному розвитку краю та інтенсивністю припливу переселенців він не поступається більш тривалому дореформеному періоду.

Питання про міграційні процеси в другій половині XIX – початку XX століття на Південному Сході України в літературі висвітлене епізодично. Серед праць теоретичного і публіцистичного характеру довоєнного періоду в яких описується життя переселенців, можна виділити статті В.І.Чеславського, Е.Циммермана,

Ф.Ф.Воропонова та інші.¹

На рубежі XIX і XX століть були написані статті і брошури О.Верещинським, Є.Колодубом, Л.Ліберманом, де в основному висвітлюються умови праці і побуту робітників Донбасу.² Вперше всі матеріали, включаючи земські дослідження, узагальнив К.А.Пахитнов у першому виданні своєї відомої книги про становище робітничого класу в Росії.³

Після жовтня 1917 року великий фактичний матеріал головним чином про становище донецьких робітників та їх боротьбу був відтворений у працях Л.Лібермана; авторами, зокрема Ю.І.Гессеном, вперше були опубліковані цікаві відомості, знайдені в архівах Москви та Ленінграда.⁴

Слід також назвати серію брошур і статей про історію Луганського заводу і його робітників, написаних В.О.Фесенком на основі матеріалів заводського архіву.⁵

1. Чеславский В.И. Земледельческие отхожие промыслы в связи с переселением крестьян //Сборник государственных знаний.-СПб., 1875.-Т.2.-С.180-211; Циммерман Э. Вотчинный закон в Америке и наши степи //Отечественные записки.-1877.- № 9.-С.107-162; Воропонов Ф.Ф. Вопрос о крестьянских переселениях //Вестник Европы.- 1876.- № 1.-С.176-207; Головин К.Ф. Наше малоземелье и крестьянские переселения //Русский вестник.-1881.- № II.-С.200-230; Кжаков С.Н. Переселенческий вопрос //Северный вестник.-1886.- № 8.-С.25-48;
2. Верещинский А. Рабочий шахтер в Донецком бассейне. Очерк.-СПб., 1893; Колодуб Е. Труд и жизнь горнорабочих на Грушевских антрацитовских рудниках.-М., 1905; Либерман Л. Условия труда горнорабочих в Донецком бассейне //Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены.-М., 1905.
3. Пахитнов К.А. Положение рабочего класса в России.-СПб., 1906.
4. Гессен Ю. История горнорабочих СССР. Т.1-2.-М.-Л., 1926-1929; Либерман Л.В. В угольном царстве.-М., 1924; Либерман Л.В. В стране черного золота.-М., 1926.
5. Фесенко В.О. 130 років Луганського ливарного заводу.-Луганськ, 1930; Фесенко В.О. Перша домна Луганського ливарного заводу.-Луганськ, 1930.

У 20-х на початку 30-х років у численних періодичних виданнях були опубліковані статті, спогади й окремі документи, в яких порушувались деякі аспекти міграційних процесів. Частково торкається цих питань у своїй книзі і Г.Панасій.¹

П.І.Пустоход використав дані перепису населення 1897 року для з'ясування походження робітників: місцеві уродженці, уродженці інших українських губерній і уродженці решти губерній Російської імперії.²

Окремі питання про переселення селянства на Південний Схід України знайшли своє висвітлення у працях М.М.Дружиніна, М.М.Лещенко, В.П.Теплицького.³ У публікаціях цих авторів звертається увага на важливість вивчення самовільних /нелегальних/ міграцій, вказується на їх взаємозв'язок із землеробським відходом.

Ряд досить цікавих робіт було створено істориками у післявоєнні роки. Спеціально питанню формування пролетаріату Півдня України в другій половині XIX століття присвячені кандидатські дисертації Є.С.Компан та Г.В.Січкаря,⁴ статті і монографії

1. Панасій Г. Рабочее движение в Азово-Черноморье /1860-1890/ Ростов-на-Дону, 1935.
2. Пустоход П.І. Робітники України за переписом населення 1897 року /Наукові записи інституту економіки.-1959.- № 6.- С.152-168.
3. Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе 1861-1880 г.г.-М., 1978; Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года.-К., 1959; Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні /60-90-роки XIX століття/.- К., 1959.
4. Компан Е.С. Формирование рабочего класса железорудной и металлургической промышленности Юга Украины 80-90-х годов XIX века.- К., 1950; Січкаря Г.В. Формування робітничого класу в кам'яновугільній промисловості Донбасу в другій половині XIX століття.-К., 1954.

І.М.Лукомської, С.І.Потолова, О.А.Парасунька та В.В.Модестова.¹

Питання що нас цікавлять, знайшли певне відображення у виданих у 50-70-х роках загальних працях з історії промисловості та робітничого класу.²

У 80-90-х роках з'явилося лише декілька статей про переселення на Донбас у період капіталізму.³ Хоч у ряді дисертацій, присвячених проблемі міграцій і пореформеного соціально-економічного розвитку країни, ці процеси так чи інакше висвітлюються.⁴ Таким чином, дослідники звертались переважно до окремих аспектів проблеми, досліджуваної ними побіжно стосовно конкретних завдань своїх пошуків. У згаданих розробках практично не висвітлюється питання ролі переселенців у соціальній і, особли-

1. Лукомская И.М. Формирование промышленного пролетариата Донбасса 70-х начало 80-х годов XIX века // Из истории рабочего класса и революционного движения.-М., 1958; Потолов С.И. Формирование промышленного пролетариата в Донбассе во второй половине XIX века // Ученые записки Ленинградского педагогического института им.А.М.Герцена. Т.194.-Л., 1958; Парасунько О.А. До питання про становиче робітників кам'яновугільної промисловості України в період промислового капіталізму // Вісник АН УРСР.-1959.- № 2.-С.73-81; Модестов В.В. Рабочее и профсоюзное движение в Донбассе до Великой Октябрьской социалистической революции.-М., 1957.
2. Бакулев Г.Д. Черная металлургия Юга России.-М., 1953; Шумилина А.Г. Очерки по истории угольной промышленности Нижнего Дона /XIX и начало XX века/. Ч.І.-Ростов-на-Дону, 1955; Пукерник А.А. Соляная промышленность Донецкого бассейна в XIII веке. // Вопросы экономики, планирования и статистики.-М., 1957. 2.-С.67-78.
3. Бойко Я.В., Данилова Н.О. Формування етнічного складу населення Південної України /кінець ХІІІ-ХІХ ст./ // Укр.іст.журн. 1992.- № 9.-С.54-64; Якименко Н.А. Советская историография переселений в Сибирь и на Дальний Восток 1861-1917г.г. // История СССР.-1980.- № 5.-С.16-25; Якименко Н.А. Аграрные миграции в России / 1861-1917 г.г./ // Вопросы истории.-1983.- № 3.-С.18-26.
4. Якименко Н.А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма /1861-1917 г.г./ Автореф.дисс... канд. ист. наук.-К., 1989; Бойко Я.В. Заселение Южной Украины в 50-80-х годах XIX в.: Автореф.дисс...канд.ист.наук.-К., 1990.

во, в етнонаціональній динаміці розвитку Донбасу, формуванні етнологічної ситуації та міжетнічних відносин. Здебільшого для них характерна епізодичність і фрагментарність у висвітленні переселенських процесів Південно-Східної України.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на тлі соціально-економічних зрушень, що відбувалися в Донбасі з середини ХІХ- до початку ХХ століття об'єктивно показати процес заселення регіону, розкрити причини міграцій і їх особливості, визначити вплив переселенців на формування етнонаціональної структури населення.

Для досягнення мети ставились такі завдання:

- проаналізувати соціально-економічний розвиток Донбасу в досліджуваний період і розкрити причини, що впливали на створення умов для залучення переселенців;

- з'ясувати умови, які спонукали мігрантів до переселень;

- визначити райони виходу мігрантів, їх соціальний і кількісний склад, типи переселень;

- розкрити особливості розміщення мігрантів на території регіону і показати їх вплив на формування етнонаціональної структури населення;

- на основі узагальнення основних тенденцій заселення Донбасу в досліджуваний період, з урахуванням історичного досвіду, виробити пропозиції, які, на думку автора, можуть певним чином сприяти більш науково обгрунтованому проведенню національної політики в регіоні.

Наукова новизна дисертації:

- вперше в історіографії дається статистично обгрунтований аналіз землеробського і промислового заселення Донбасу у період капіталізму /середина ХІХ-початок ХХ століття/;

- визначено райони виходу мігрантів, їх соціальний і кількісний

кісний склад;

- розкрито вплив переселенців на зміну етнічної структури населення регіону і розвиток асиміляційних процесів;

- аналізується роль мігрантів у розвитку продуктивних сил регіону.

Джерельна база дисертації. Основу джерельної бази дисертації склали: матеріали статистики, статистичні збірники, огляди, зводи, списки населених місць і переписи населення губерній і повітів, статистико-економічні таблиці, статистичні "временники", законодавчі акти, матеріали з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, архівні матеріали, періодичні видання за досліджуваний період.

Аналіз статистичних матеріалів по географії, оцінці земель, описів продуктивних сил в промисловості, статистико-економічних таблиць, подвірних переписів дав змогу виявити економічні передумови переселення в Донбас значної кількості мігрантів, їх професійний розподіл і райони розміщення.

Дані загальноросійських, губернських і повітових статистичних оглядів, зводів, довідників, статистичних "временников", переписів населення, списків населених місць дозволили максамально об'єктивно висвітлити райони виходу переселенців, їх чисельність і етнонаціональний склад.

В ході дослідження автором вивчені та використані матеріали з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, на яких розглядалися проблеми переселення значних мас населення в Донбас. Аналіз цих матеріалів засвідчує, що державна політика постійно стримувала процес переселень в регіон, і таким чином гальмувала забезпечення його необхідною робочою силою.

В роботі використані також архівні документи. Це в основ-

ному матеріали, які висвітлюють економічний стан сільського господарства і розпорядження державних органів силовим міністерствам вести боротьбу з самовільними переселенцями.

Окреме місце у структурі джерельної бази дослідження мали центральні та губернські газети і журнали, які видавались в розглядуваний період. Вони містять у собі фактичний матеріал, відсутній в інших джерелах.

Практичне значення дисертації. Матеріали дослідження можна використати при підготовці спеціальних і узагальнюючих праць з проблем розвитку і становлення української нації та етнонаціональної структури населення в період зародження і розвитку капіталізму, створенні шкільних підручників, розробці спеціальних і нормативних курсів з історії України у вузах і середніх навчальних закладах.

На захист виносяться такі положення:

- соціально-економічний розвиток Донбасу з середини XIX до початку XX століття відбувався дуже високими темпами і сприяв утворенню відповідних умов для переселень населення у цей регіон;
- наявність феодальних пережитків у сільському господарстві, реформа 1861 року, нерівномірність промислового розвитку регіонів Російської імперії призвело до їх перенаселень і формування тут значної кількості мігрантів;
- на території регіону в досліджуваний період процес переселення мігрантів мав промисловий і землеробський характер і ділився на два типи: офіційний і самовільний;
- переселенці значно збільшили чисельність етносів регіону, змінили існуючі кількісні пропорції в їх структурі, вплинули на розвиток асиміляційних процесів. Це дає підстави стверджувати,

що сучасний етнонаціональний склад населення Донбасу корениться у міграційних процесах, які відбувались у досліджуваний період.

Апробація результатів дослідження. Дисертація обговорена й рекомендована до захисту на спільному засіданні відділу етнології і відділення етнополітичних і етносоціологічних досліджень інституту соціології АН України. Основні її положення та висновки обговорені на засіданні кафедри історії України Луганського сільськогосподарського інституту, викладені в ряді публікацій автора, застосовуються ним у викладацькій практиці.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, двох розділів, заклчення, списку використаних джерел та літератури, а також додатку / 26 таблиць/.

У вступі обгрунтовано вибір теми дисертації, розкрито її актуальність і рівень історіографічної розробки, визначено хронологічні межі досліджування, сформульовано мету і завдання роботи, окреслено реальну джерельну базу досліджуваної проблеми, вказано на наукову новизну і практичне значення дисертації.

У першому розділі - "Передумови міграції населення в Донбас" розкрито соціально-економічний розвиток регіону і умови, які сприяли переселенню скди великих мас мігрантів з інших районів України. а також з Росії, де в наслідок відсутності достатньої кількості значних промислових підприємств утворилось "зайве" селянське населення, яке вже не мало змоги існувати за рахунок сільського господарства, оскільки не знаходило собі застосування через перенаселення.

Зокрема відзначається, що першою характерною особливістю Донбасу було те, що розвиток капіталістичної промисловості здійснювався без традицій дореформеної епохи, без станової і на-

ціональної замкнутості, з залученням іноземних капіталів. Друга особливість – молодість регіону; в період капіталізму він продовжував формуватися у повному значенні цього слова, тоді як Урал, по суті, склався до реформи 1861 року. Ці особливості тісно пов'язані з природними умовами Донбасу /наявність і освоєнням корисних копалин/, його географічним положенням /біля морських шляхів і ближче, ніж Урал, до промислового центру/, частково навіть з кліматом, набагато м'якшим, ніж на Уралі.

У досліджуваний період, особливо протягом бурхливих 90-х років, найшвидше зростаючими промисловими районами Російської імперії, а, цілком можливо, й світу, стали Донецький басейн і Кривий Ріг, розташовані на південному сході України.

Ознаки наступаючого буму з'явилися передусім у вугільній промисловості Донбасу. Між 1870 і 1900 роками, коли видобуток вугілля різко зріс більш як на 1000 %, цей регіон давав майже 70 % усього вугілля країни.

Інтенсивний промисловий розвиток регіону вимагав великої кількості робітників. Місцевий ринок робочої сили не в змозі був розв'язати цю проблему тому, що:

- у своїй більшості населення регіону мало достатньо землі для свого існування;

- частка населення, яке не мало землі, психологічно була схильна передусім знайти собі застосування у сільському господарстві.

Промисловці Донбасу неодноразово на своїх з'їздах розробляли для державних органів проекти залучення робітників з інших регіонів. Зокрема пропонувалось, щоб керівники залізничних станцій заохочували "зайве" місцеве населення до переселень і допомагали йому добиратись до місця роботи, дозволяли наймати без-

паспортних і навіть вимагали застосування праці ув'язнених на шахтах і заводах. Але всі ці заходи не мали успіху і тільки значне підвищення заробітної плати дало змогу вирішити цю проблему.

У 80-х роках XIX століття робітники Донбасу одержували в середньому від 20 до 40 крб. на місяць. У зв'язку з посиленію розвитком промисловості в регіоні у 90-х та на початку 900-х років заробітна плата продовжувала зростати, досягнувши 4 крб. 50 коп. і навіть 6 крб. за день.

За три роки /1904-1907/ вона піднялась у шахтаря Донбасу на 79 крб., або на 30 %, тоді як в усій фабрично-заводській промисловості лише на 12 %.

У металургії регіону зростання заробітної плати було ще значнішим, ніж у кам'яновугільній промисловості і середньорічний заробіток робітника-металурга складав у 1904 році - 260 крб., 1905 році - 298 крб., 1907 році - 378 крб., тобто підвищився у порівнянні з 1904 роком на 45 % і майже на 10 % виперидив середній заробіток шахтаря.

Систематичне зростання заробітної плати і її значно вищий рівень порівняно з іншими регіонами Росії і вирішили проблеми забезпечення промисловості Донбасу робітниками.

Після реформи 1861 року відбувався швидкий розвиток капіталістичних відносин. Характерним явищем цього процесу була диференціація селянства, утворення сільськогосподарських найманих робітників і виникнення сільськогосподарської буржуазії за рахунок "виживання" середняка. Цей процес проявлявся у найрізноманітніших формах: у розоренні селянства, у помирненні на селі убогості, в систематичному зростанні податкових недоплат і т.інш.

Тому більша частина селянського населення у той час зайняла вже цілком певне місце у загальній системі капіталістичного виробництва, а саме, місце промислових найманих робітників.

Підтвердженням цього є те, що в результаті наведених вище причин утворювалося "зайве" населення, яке не могло через відсутність роботи забезпечити умови для свого існування. Це спонукало його до переселень. На новому місці проживання мігранти не могли існувати без постійної роботи, оскільки у них не вистачало запасних засобів на безробітний час. Робота в сільському господарстві, як відомо, буває головним чином влітку, а взимку вона скорочується до мінімуму. І тому праця на рудниках, заводах і залізницях найбільш відповідала інтересам переселенців.

У другому розділі дисертації - "Роль міграційних процесів у заселенні Донбасу і формуванні етнонаціональної структури населення" досліджується процес переселень, їх типи, райони виходу переселенців, професійний склад і особливості розміщення їх на території регіону, вплив мігрантів на значне збільшення кількості населення і зміну його етнічної структури. Велика увага приділяється аналізу асиміляційних процесів.

Заселення Донбасу в досліджуваний період ділилося на два періоди. У першому періоді /1850-й-середина 80-х років XIX століття/ заселення регіону мало землеробський і промисловий характер. У другому періоді /середина 80-х років XIX століття-1906 рік/ у зв'язку зі зникненням вільних земель і різким підвищенням цін на них воно мало промисловий характер.

Населення Донбасу з 1858 до 1897 року збільшилось з 700767 до 1453109 чоловік. Приріст склав 752342 чол., або 51,7 % у порівнянні з 1858 роком. Мігрантів за цей період налічувалось

223673 чол., або 15,3 % від загальної чисельності населення.

Найбільшу кількість переселенців прийняли повіти: Бахмутський - 25884 чол., Маріупольський - 19790 чол. і Слов'яно-сербський - 9876 чол. Якщо аналізувати інтенсивність припливу переселенців що до місцевого населення, то перше місце посідав Маріупольський повіт - 62%, потім Бахмутський - 34 % і Слов'яно-сербський - 33,5 %. Старобільський повіт у той час був землеробським районом, не мав промислових підприємств і приплив переселенців на його територію був незначний.

Кількість мігрантів з 1897 року до 1906 року зростає з 223673 чол. до 385936 і у складі наявного населення їх число збільшилось з 15,3 % до 25,1 %. У Бахмутському повіті кількість переселенців збільшилась на 127822 чол., або 62,7 %, у Слов'яно-сербському - на 20447 чол., або 42,9 %, у Маріупольському - на 13991 чол., або 30,6 %.

За 48 років, з 1858 по 1906 рік населення Донбасу збільшилось на 836085 чол., або на 54,4 %. Число офіційних переселенців за цей час стало тут 385936 чол., тобто приріст населення Донбасу на 46,1 % відбувся за рахунок мігрантів з інших регіонів.

Урядові органи постійно проводили політику стримування міграцій, що породжувало самовільні переселення. Вони здійснювалися головним чином під виглядом землеробських відходів, а також спільно з партіями офіційних переселенців. За досліджуваний період на Донбас переселилось 20663 самовільних мігрантів.

З середини XIX-на початок XX століття на території Донбасу було утворено 157 землеробських і промислових населених пунктів. Переселенці прибували сюди більш як з 30 губерній України і Ро-

сіУ. Вихідні з українських губерній склали 37,38 %. Особливо в цьому плані виділялися: Харківська губернія - 15,37 %, Таврійська - 8,05 %, Полтавська - 5,59 %, Чернігівська - 4,72 %. Серед російських губерній слід виділити Курську - 10,38 %, Орловську - 8,90 %, Воронежську - 4,49 %, Тульську - 4,15 %, Смоленську - 3,83 %.

Переселенці розширили етнічну структуру населення. Так, якщо в 50-х роках XIX століття на території регіону проживало вісім етнічних груп, то в 1897 році їх кількість збільшилась до тридцяти. Основним етносом були українці. В усіх повітах вони становили не менше 50 % населення. Порівняно з 50-ми роками кількість українців у кожному повіті зменшилась на 20-25 %. Старобільського повіту цей процес не торкнувся. У цілому в Донбасі український етнос налічував 710613 чол., або 62,5 % всього населення.

Значно збільшилась за цей час кількість росіян. Наприклад, у Бахмутському повіті на 11 %, в Слов'яносербському на 27 %. Росіяни були другим, найбільш значним етносом і склали 275274 чол., або 24,2 %.

Великі зміни відбулися в етнічній групі німців. У Бахмутському і Старобільському повітах їх майже не було, тепер налічувалось у першому - 12646 чол., а в другому - 1085. Загальна кількість німців становила 33774 чол., або 3 %.

Значними етносами в кількісному відношенні були також греки - 48453 чол., або 4,2 %, євреї - 22416 чол., або 2 %, татари - 15992 чол., або 1,4 %.

Найбільш широко були представлені етнічні групи в Маріупольському повіті. Тут проживала переважна частина греків і турок,

найбільша кількість, порівняно з іншими повітами, німців, євреїв, татар.

Майже повністю в досліджуваній період були асимільовані етнічні групи сербів, молдован, волохів, велика кількість поляків.

При всій різноманітності етносів, що проживали в Донбасі у другій половині XIX століття, основну масу населення склали східнослов'янські народності, які значно зросли кількісно за цей період. Це відбулося; з одного боку, за рахунок природного приросту, а з іншого - за рахунок масових міграцій. Кількість українців, росіян і білорусів складала 87,7 % всього населення Донбасу.

В заключенні дисертації підведені підсумки, зроблені узагальнюючі висновки, наведені рекомендації.

Внаслідок складних історичних процесів, під впливом соціально-економічних і природно-географічних факторів, характерних для Донбасу, в другій половині XIX століття він був одним з головних регіонів Російської імперії щодо прийняття і розселення переселенців на своїй території.

У досліджуваній нами період Донбас завдяк своїй різноманітній і багатій мінерально-сировинній базі, залученню іноземних капіталів і зацікавленості уряду в його розвитку перетворюється на кінець XIX століття в основний промисловий регіон Російської імперії, випередивши за технічним оснащенням і продуктивністю виробництва старі економічні центри - Урал, Москву, Петербург. Це було однією з головних причин /поряд із слабким заселенням регіону/ переселення сюди величезної маси людей.

Серед найважливіших причин, які спонукали селян до виселення із зазначених районів, слід виділити такі:

- надзвичайно високі викупні платежі за землю;
- високі ціни на короткострокову аренду поміщицької землі;
- рутинний стан сільськогосподарської техніки і низький рівень культури землеробства у більшості селян;
- відсутність земельних резервів для задоволення частини "зайвого" населення, яке з'явилося внаслідок природного приросту;
- збереження відсталої форми селянського надільного землеволодіння з характерною для неї роздрібленістю і черезполосицею земельних ділянок;
- неможливість для селян вести господарство без земель, захоплених поміщиками після 1861 року - так званих відрізків;
- недостатня кількість місцевих промислів і великих промислових підприємств.

Головні фактори, які вплинули на створення у другій половині XIX - початку XX століття на базі Донбасу одного з основних центрів Російської імперії щодо прийняття переселенців, такі:

- наявність вільних земель до кінця 80-х років XIX століття;
- порівняно низькі купівельні й орендні ціни на землю;
- сільське господарство Донбасу в досліджуваній час розвивалось на капіталістичній основі, що вимагало найманих вільних робочих рук;
- місцеве населення регіону, внаслідок своєї малочисельності, не могло задовільнити потреби сільського господарства і великої промисловості у найманій робочій силі;
- бурхливий розвиток донецької вугільної і фабрично-заводської промисловості по капіталістичному шляху;

- постійна потреба донецької промисловості в робочих руках створювала психологічну впевненість для потенціальних кандидатів у переселенці, що вони обов'язково будуть забезпечені роботою як головним засобом існування. Це приваблювало в регіон великі маси мігрантів;

- у зв'язку з постійною гострою нестачею робочої сили, промисловці великих підприємств Донбасу здійснювали тиск на уряд і державні органи для того, щоб з їх допомогою організувати широкомасштабну роботу щодо організації переселень у регіон;

- заробітна плата робітників гірничозаводської промисловості Донбасу зростала набагато швидше, ніж заробітна плата робітників аналогічної та інших галузей промисловості в Росії.

Особливості регіону полягали в тому, що розміщення переселенців на його території має виробничий принцип: невелика їх частина знаходила собі застосування у сільському господарстві, а основна маса влаштуовувалась на великі капіталістичні підприємства. Це було пов'язано із тим, що серед місцевого селянського населення відбувалась диференціація і частини його змушена була займатися промислами. Виходячи з психологічної настроєності і набутих практичних навичок, воно прагнуло знайти застосування своїм силам у сільськогосподарському виробництві. Шахт і заводів селяни боялись і лише в крайньому разі наймалися сюди на роботу.

З боку переселенців, виходячи з соціальної належності, первісним прагненням було знайти роботу в сільському господарстві, але місця тут уже були зайняті місцевим населенням, і їм нічого не лишалось, як іти на шахти й заводи.

У межах Європейської Росії відсоток місцевих уродженців серед робітників, зайнятих у промисловості, на транспорті й у торгівлі був найвищим у Катеринославській губернії і складав 72,6 %, в області Війська Донського – 70,6 %. Якщо ж брати Гахмутський повіт Катеринославської губернії, то чисельність немісцевих уродженців серед робітників була значно більшою, ніж по губернії і складала 75 %.

Таким чином, міжгубернські міграції жителів Росії справляли досить великий вплив на формування постійних кадрів найбільш кваліфікованих робітників.

Джерелами інформації про наявність роботи і розміри заробітної плати в Донбасі були:

- листи переселенців, що їх надсилали своїм односільчанам за місцем народження;
- повідомлення ходоків, яких посилали селянські товариства відшукувати найбільш сприятливі для заселення місця;
- свідчення сезонних робітників, які прибували щорічно в регіон з різних місць Російської імперії на літні польові роботи. Частина з них, після закінчення сільськогосподарських робіт, залишалась на шахтах і заводах, інші ж повертались додому. На своєму шляху й у місцях постійного проживання вони розповсюджували докладну інформацію про Донбас. Вони також були потенційними претендентами на роль переселенців і осіб, які могли привабити родичів, односельців тощо.

Тривалі міграційні рухи населення у розглядуваний регіон з різних місць України й Росії неоднорідні за своїм етнічним складом і соціально-становим походженням, стали основним фактором розвитку етнонаціональних особливостей Донбасу в досліджуваній

період.

Слід відзначити, що дослідником не виявлено жодного факту, який би свідчив про те, що царський уряд проводив цілеспрямовану політику заселення Донбасу росіянами, з тим, щоб асимілювати українське населення і таким чином реалізувати свої претензії на територію регіону.

Навпаки, видавались різні таємні накази і розпорядження для поліцейських органів /цензура на листи, у яких містились інформація про можливості переселення, заборона посилати ходоків, не приймати на роботу переселенців, яких не відпускали селянські товариства, повернення в обов'язковому порядку самовільних мігрантів/, були спрямовані на гальмування міграційних процесів. Повсякденна нужда і бідкування виштовхували людей з рідних місць, а умови Донбасу були найсприятливішими для влаштування нового життя.

З проведеного дослідження випливають такі практичні рекомендації:

- при розробці і втіленні в життя національної політики законодавчим і виконавчим державним органами слід мати на увазі, що формування складу населення Донбасу здійснювалось багато в чому за рахунок переселенців з російських губерній;

- враховуючи існуючі реалії і тривале історичне формування етнонаціонального складу населення регіону, необхідно визнати зростання національної самосвідомості етносів і їх прагнення до розвитку своїх культурних особливостей;

- розбудовуючи самостійну і демократичну державу важливо всіляко розвивати в Донбасі співробітництво представників різних національностей, що населяють край. Важливим засобом щодо

цього є українська мова.

Основний зміст дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Етнонаціональна структура населення Донбасу по перепису 1897 р. // Матеріали звітної науково-технічної конференції співробітників ЛСГІ за підсумками 1992 року: Тези доповідей. - Луганськ, ЛСГІ. - 1993. - С. 110. /рос. мовою/.

2. Соціальні і культурні умови адаптації переселенців в Донбасі /друга половина XIX- початок XX століття/. //Актуальні проблеми освіти і виховання учнівської молоді. Зб. наук. праць. - Луганськ, 1993. - С. 40-53 /рос. мовою/.

3. Нариси історії України /учбовий посібник/. - Луганськ, 1993. - 2,5 д.а. / у співавторстві із Атоян О.М., Борисовим В.І., Новаковим О.С. / /рос. мовою/.

4. Міграції населення в Донбас у другій половині XIX століття. // Історія України: короткий конспект лекцій /учбовий посібник для студентів-заочників/. - Луганськ, ЛСГІ. - 1994. - С. 45-49. /рос. мовою/.

Підписано до друку 11.05.94. Формат 60x84/16.
Папір друк. Друк офсетний. Умов. друк. арк. 1, 0. Тираж
100 екз. Замовлення 2916.
Обласна друкарня, 348040, Луганськ, вул. Ватугі-
на, 89а. Тел.: 55-18-64, 55-31-55.

281346

AB 30.215

AB 30.215